

DEVASTACIÓ I ESPERANÇA EN LA FILOSOFIA POLÍTICA DE LA GRAN GUERRA

POMPEU CASANOVAS

IDT-UAB, Barcelona / CASR-RMIT, Melbourne

pompeu.casanovas@uab.cat

pompeu.casanovas@rmit.edu.au

1/ El títol d'aquesta comunicació s'inspira en la imatge dels paisatges desolats de la Primera Guerra Mundial. D'un bàndol i de l'altre, hi hagué tota una sèrie d'artistes que es van inspirar en les seves experiències de la contesa –e.g. els anglesos: Richard Nevinson, William Roberts, John Singer Sargent, William Orpen, Paul Nash. M'ha cridat l'atenció que a mesura que els artistes s'endinsaven en el conflicte, les obres perden l'estil inicial. Les obres de Nevinson, e.g., són un cas paradigmàtic¹. Ja no són cubistes, expressionistes o, en el seu cas, futuristes; ja no tenen la llum interior de les idees preconcebudes presents en l'època i que els artistes generaven. La realitat de la destrucció pren força, i al capdavant tampoc necessita la crossa de les idees: aquesta és merament mostrada tal com l'ull la veu. L'artista desapareix i l'art, el llenguatge abstracte de l'art si més no, en certa manera, també. Això és la devastació.

1. Paul GOUGH, *A Terrible Beauty: British artists in the First World War*, Sansom, Bristol: 2010.

Una cosa similar passa amb la filosofia i el dret. Ens hem acostumat des de finals del segle XIX a veure el monopoli de la força com l'origen del dret positiu i la delegació de sobirania com un acte polític fundacional. Però potser hauríem de corregir aquesta idea inicial.

Fig. 1. CRW Nevinson, *Returning to the trenches* (1914).
Font: <http://151ril.com/view-image/1037>. *After the push* (1917).
Font: IWM ART 519, <http://commons.wikimedia.org/wiki>

2/ Voldria exposar avui, en els Col·loquis de Vic dedicats a la guerra, una idea, una de sola, però que em sembla massa important per no vincular-la a la teoria política i jurídica contemporània. La il·luminaré des de diferents angles, perquè em sembla central en el calidoscopi filosòfic dins del qual girem. En esquelet, es refereix a la relació entre el dret i la política, i si hi posem carn hauríem de fer-li créixer una pell d'emocions, vivències i experiències que es repeteixen a través dels temps i que no per conegudes deixen de produir sempre l'efecte d'allò que està una mica més enllà de l'experiència quotidiana.

El tema de la violència és recurrent en el segle xx i l'he exposat ja de diferents maneres en edicions passades d'aquests mateixos Col·loquis. Però, per a entendre què vull dir, penso que és millor callar i sentir, intentar percebre l'imperceptible, incrementar el nivell d'empatia històrica amb les experiències que d'altres han intentat comunicar i que nosaltres, per sort, no hem hagut de viure. El Dant ho advertia en termes morals al cant X del primer cercle del Purgatori, *–Oh cristians superbs, que us fieu, malalts de la ment, dels passos torts!*²

Començaré amb una anècdota d'un pensador polonès que vaig llegir de molt jove –l'autor d'*Ètica sense codi*– i amb el qual sempre he sentit afinitat. L'anècdota l'explica l'historiador britànic Tony Judt i té un punt de divertit i un punt de faula moralitzant, però ben real:

«Vaig escoltar Leszek Kolakowski en una conferència només una vegada. Fou a Harvard el 1987, quan ell fou convidat al seminari de teoria política impartit per Judith Shklar. *Main Currents of Marxism* acabava de ser traduït a l'anglès i Kolakowski era al cim de la seva anomenada. Així que molts

2. «*O superbi cristian, miseri lassi, che della vista della mente infermi, fidanza avete ne' retrossi passi*», DANTE ALIGHIERI, *La divina commedia, Purgatori*, Cant X, traducció de Josep M. de Sagarra.

estudiants volien sentir-lo i la conferència va haver de ser traslladada a un auditori més gran, apte per a una audiència més ampla. S'esdevenia que jo era a Cambridge per un congrés i vaig anar-hi amb alguns amics.

El suggeridor i seductor títol de la xerrada de Kolakowski era 'El diable en la història'. Es va produir un silenci que va durar molta estona, ja que els estudiants, la facultat i els convidats intentaven escoltar atentament. Els escrits de Kolakowski eren ben coneguts per molts dels presents, i els resultava familiar la seva predilecció per la ironia i raonaments afins. Però, així i tot, l'audiència maldava clarament per a seguir la seva argumentació. Tot i voler, no arribava a descodificar-ne la metàfora. Un aire de mistificació i desconcert es va començar a propagar a través de l'auditori. I aleshores, quan ja portàvem més d'un terç de la xerrada, el meu veí, Timothy Garton Ash, se m'acostà a l'orella: 'Ja ho tinc! –va murmurar– 'Està parlant de veritat sobre el diable.' [*He really is talking about the Devil.*] I així era.»³

El diable, el mal radical, o el mal absolut potser és una manera de parlar, una al·legoria o una metàfora. Però penso que Kolakowski tenia raó: només se'n pot parlar *de veritat*. És a dir, deixant de banda el seu aspecte antropològic i assumint-lo tal com es presenta, i.e. a partir de l'experiència incomprendible del dolor individual provocat per la follia col·lectiva, la injustícia, la crueltat i la por. Les causes poden ser múltiples i obeir models abstractes, però els efectes es conciten en situacions i individus concrets, que són els que reaccionen amb dolor i amb por i, si sobreviuen, els qui construeixen la memòria col·lectiva dels fets.

3/ Els exemples es multipliquen en la història, des de les guerres d'extermini antigues –com la batalla persa de Til-

3. Tony JUDT, «Leszek Kolakowski (1927-2009)», *The New York Review of Books*, Sept. 2009, p. 7-8.

Tuba– fins les guerres medievals. A tot arreu la crueltat i la tendresa, la perversitat i la fraternitat són iguals. No varien en la representació gràfica de les emocions contingudes o del contagi col·lectiu de la por. Una emoció i un contagi que són plenament polítics.

Un dels meus exemples predilectes el constitueix un fragment dels grans frescos sobre el Bon i el Mal Govern de la ciutat de Siena, pintat per Ambrogio Lorenzetti a la Sala dei Nove del Palazzo Publico entre febrer del 1338 i maig del 1339. En el seu temps els sis frescos eren coneguts simplement com «La Pau i la Guerra». Són justament famosos, i hi ha tota una sèrie de representacions de la justícia i el seu revers –la violència i el pillatge– que mereixerien comentari. Però em limitaré a destacar aquí tal com fa Patrick Boucheron a *Conjurer la peur* (2013) un petit fragment on el pintor capta l'angoixa i l'esperança de dos soldats joves, que s'apropen l'un a l'altre per a donar-se ànims⁴.

Fig. 2. Ambrogio Lorenzetti, *Allegoria del Buon Governo* (detalls), Palazzo Publico, Siena (1338-1340). Font: WGA13487, <http://commons.wikimedia.org/wiki>.

4. Patrick BOUCHERON, *Conjurer la peur*, Paris: Seuil, 2013.

L'artista, el filòsof, com el reconeix Vasari dos segles més tard⁵, capta el fragment, un instant fugaç d'humanitat entre l'al·legoria del terror i l'harmonia de la pau. És a dir, tal com ho veig, se situa a l'exterior de l'abstracció pictòrica de l'al·legoria política del *commune* i de la devastació de la guerra –*il guasto*, en terminologia de l'època– per a baixar a la companyonia, al gest d'intel·ligència sensible que escapa a l'abstracció intencional dels conceptes.

Si fem un salt en el temps, la mateixa guspira d'humanitat, aquesta escalfor primordial davant del perill, és evocada també per la que probablement fou una de les darreres intervencions públiques de Jorge Semprún, a les Conferències Aranguren de Madrid, i que titulà *Memoria del mal*. Semprún espigolava les seves notes sobre el camp de Buchenwald. Destacava com n'era d'important aquesta guspira enmig del perillós sentiment d'irrealitat perenne que es vivia en el camp, on la presència posterior dels qui morien es convertia en un fantasma amb qui els supervivents mantindrien una conversa ininterrompuda ja per sempre: «Podria resumir mi experiencia del campo de concentración en esta frase: *Busco la región crucial del alma en la que el mal absoluto se opone a la fraternidad*»⁶.

El mal, en canvi, aboca al beatífic somriure de la follia, evocada també pels joves poetes supervivents de la Gran Guerra. Leon Gellert ho va descriure mentre era a Gallipoli, el 1916:

5. En la segona edició de 1568, Giorgio Vasari s'equivoca, però, en la interpretació històrica dels frescos: «Fece ancora nel palazzo della Signoria di Siena in una sala grande la guerra d'Asinalunga, e la pace appresso e gl'accidenti di quella, dove configurò una cosmografia perfetta, secondo que tempo: e nel medesimo palazzo fece otto storie di verde terra molto pulitamente». G. VASARI, *Le vite dei più eccellenti pittori, scultori e architetti*, Roma: Newton, 1991, p. 195.

6. Jorge SEMPRÚN, «Memoria del mal», *Isegoria. Revista de Filosofía Moral y Política*, 44, (2011): 377-412. p. 378

*Sempre havíem de fer la feina de nit,
em pregunto per què havíem d'amagar l'orella [...]*
Vam rebre una ordre... Vaig córrer dins la nit
preguntant-me per què somreia.

We always had to do our work at night.
I wondered why we had to be so sly. [...]
An order came... I ran into the night,
wondered why I smiled.⁷

Només així hom podia enfonsar-se en l'obscuritat dins la guerra a la baioneta. «La terrible mirada en el rostre d'un home després de clavar-li la baioneta em perseguirà, n'estic segur, la resta de la meva vida. Mai no oblidaré aquesta mirada atroç» –escrivia Albert B. Facey, un altre supervivent de Gallipoli⁸.

Al final, la presència real dels absents corrou i els fantasmes ocupen el lloc dels vius. I aquest no-lloc de l'empatia amb ells és el que transforma en poesia l'experiència de la guerra. Un dels poemes més emblemàtics i coneguts del metge canadenc John McCrae ho diu lacònicament:

Som els morts. Fa pocs dies
vivíem, sentíem, vèiem brillar la llum del capvespre,
vam estimar i vam ser estimats, i ara reposem
en els camps de Flandes.

We are the Dead. Short days ago
we lived, felt dawn, saw sunset glow,
loved and were loved, and now we lie
in Flanders fields.

7. Leon GELLERT, «Before Action», *Songs of a campaign*, (Sydney, 1916), reproduït a Mark DAPIN (ed.), *From the trenches*, Melbourne: Viking Group, 2013, p. 50.

8. «The awful look on a man's face after he has been bayoneted will, I am sure, haunt me for the rest of my life, I will never forget that dreadful look.» A. B. FACEY, *A Fortunate Life* (Melbourne: Penguin, 1981), reproduït a Mark Dapin, op. cit. p. 41.

4/ ¿Què té a veure la devastació, el somriure gèlid dels que moriran, amb la teoria de l'estat i del dret del període d'entreguerres, just després de la Guerra Gran? Al meu entendre, molt.

Ja he tingut oportunitat d'escriure sobre la filosofia d'entreguerres i la participació dels intel·lectuals en els moviments de propaganda a França, Anglaterra i Alemanya. No deixa de sorprendre, e.g. la massiva participació de filòsofs com Paul Natorp i Max Scheler en la filosofia de la guerra⁹.

L'impacte de la guerra en el pensament i la filosofia política fou profund i de llarg abast, i afectà els filòsofs segons les tradicions que ja havien desenvolupat, però, com he avançat abans, hi ha cert paral·lisme entre el que succeí amb els pintors i el que succeí amb els filòsofs polítics i els teòrics del dret. A ningú no va escapar que dels dos eixos que configuren el fonament de la teoria de l'estat i del dret –el diàleg o el pacte, i la força– l'important, el que preval, és el segon sobre el primer. Els juristes van tornar-se transparents.

Hi ha tres trets i una idea –la idea inicial d'aquesta intervenció– que m'agradaria destacar. En primer lloc, el retorn del mal com a problema. D'entrada en forma de teologia política –i per tant, en clau de relectura de Hobbes i Spinoza. Després, com a *teoria del dret* –una idea sorprenent i central en el segle XX– és a dir, com a reconstrucció de l'arquitectura del dret amb un fonament que necessàriament havia d'estar més enllà del positivisme jurídic d'abans de la guerra i havia d'abastar també la cosmologia política i moral. Ja es digui *Grundnorm* o *regla de reconeixement*, en la versió

9. Pompeu CASANOVAS, «La filosofia d'entreguerres: violència i redempció», Conferència, 13 de febrer 2014, en ocasió de l'exposició organitzada per Jordi Rovira i Àngels Casanovas, *Imatges per al record. La Gran Guerra en postals (1914-1918)*, Fundació Antiga Caixa d'Estalvis de Sabadell, Repositori Digital UAB, <http://ddd.uab.cat/record/116208>.

germànica o britànica, les normes tindran a partir d'ara la misteriosa propietat de la «validesa», de la «legalitat» que les indica i qualifica com a pròpiament jurídiques.

En segon lloc, la polarització ideològica que aprofundí les diferències entre les distintes cultures polítiques i intensificà la distància entre les posicions teòriques dins de cada cultura. Així, el descrèdit de Hegel en els països anglosaxons contrasta amb l'auge del neokantisme i del neohegelianisme a Alemanya i Àustria. Però a tot arreu la concentració de poder va donar lloc al reconeixement de la força armada com a principal fonament de les formes jurídiques. El 1922 un jove Hans Kelsen, autor de la constitució austríaca i factor de la idea de tribunal constitucional, escriví un opuscle on identificava ja completament l'estat i el dret amb el seu fonament normatiu. Breu: no hi ha dret sense estat, el qual constitueix el seu *príus* lògic i el seu transcendental concret i empíric¹⁰. Aparentment a les antípodes del pensament realista nord-americà. Aparentment: Woodrow Wilson, el president nord-americà que fou una de les ànimes de la Societat de Nacions, també va establir el principi de centralitat de l'administració federal. Aquesta idea, aquest monocentrisme que s'oposa al pluralisme regulatiu, constituí justament un dels obstacles més persistents que va haver de ser superat per la ciència política i econòmica del darrer terç del segle XX (penso en l'obra de Vincent i Elinor Ostrom, e.g.).

En tercer lloc, després de la Gran Guerra, es va produir doncs alguna cosa més que l'estatització. El que s'esdevingué fou una autèntica *juridificació positiva de les societats polítiques*, on es va ja donar per fet que l'administració de l'estat concentrava els poders, els equilibrava i s'oposava als altres estats-nació *legítimament i jurídicament*. És

10. Hans Kelsen, *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff. Kritische Untersuchung des Verhältnisses von Staat und Recht*, Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1922.

un lloc comú pensar que des de la pau de Westfalia (1648) es creen els estats-nació, que són els qui s'enfronten en una guerra on la població és sotmesa a conscripció forçosa. Cert. Però l'autèntica legitimació es produeix més tard, quan s'integren les guerres nacionals i les guerres colonials i hom accepta el conflicte com la base dels estats i la divisió interna en classes socials com una lluita a mort si cal.

Acabaré amb la idea central que prometia al principi. La Gran Guerra significà un abans i un després en la teoria del dret perquè invertí completament la relació entre aquest i la política. Fins aleshores, fins i tot en els teòrics de la monarquia absoluta del segle XVII, les formes polítiques de l'Estat ho eren perquè exclouïen la tirania, la concepció de la força com a única raó del govern de la societat política. El dret era concebut com un conjunt de tècniques de govern, gestió, justícia i decisió. Ara no. Dictadura i democràcia són vistes com a formes polítiques del dret, el qual es transforma en un mirall on la devastació de la lluita armada es reflecteix a l'infinit. I a l'altra banda del mirall no es troba l'experiència humana, l'escalfor inconscient del gest, la fraternitat a què al·ludia Semprún. A l'altra banda de les normes només hi haurà la decisió política i l'idealisme reflex d'uns valors sempre inabastables —la pau, la justícia o la felicitat humanes— que són presentats com a ideals i que acompliran el paper d'idees reguladores del poder de l'estat. La nostra *esperança* en els drets humans. Al contrari que la tirania, en la filosofia política d'entreguerres, en l'era dels totalitarismes, la dictadura és vista *també* com una forma política al costat i al mateix nivell de la democràcia, la república o la monarquia constitucional.

Cent anys després de la Gran Guerra, aquesta reificació del dret i el seu corollari —la idealització de l'ètica— és el que hauríem de deixar enrere en el segle XXI, més enllà de la devastació i l'esperança.

Bellaterra, UAB, 3 d'octubre del 2014.